

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Максимова А.А.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ «ӨЛДҮ» СӨЗҮНӨ БАЙЛАНЫШТУУ
 ТЕРГӨӨЛӨРДҮН ОБЪЕКТИЛЕРИ**

Максимова А.А.

**ОБЪЕКТЫ ЭВФЕМИЗМОВ, СВЯЗАННЫХ СО СЛОВОМ «УМЕР»
 В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

A.A. Maksutova

**OBJECTS OF THE EUPHEMISMS CONNECTED WITH A WORD
 «I HAVE DIED» IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 81.1.373/89 (04)

Бул макалада кыргыз тилиндеги «өлдү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөрдүн объектилери каралган. Тергөөлөрдүн ичинен «өлдү» сөзүнүн тергелиши өзгөчө орунда турат. Баарыдан мурда, ушул сөздү тергөөдө ар түрдүү ык-амалдардын колдонулушунан, алар аркылуу кыргыз элинин өлүмгө болгон көз карашын кененирээк ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзөөрүнөн жана «өлдү» сөзүнүн тергөөлөрү башкаларга салыштырмалуу сан жагынан көптүк кылаарынан көрүнөт.

Негизги сөздөр: өлдү, тергөө (эвфемизм), дүйнөдөн кайтты, дүйнө салды, узат кетти.

В этой статье рассматривались объекты эвфемизмов, связанных со словом «өлдү¹», в кыргызском языке. Эвфемизация слова «өлдү» занимает особое место среди эвфемизмов. Употребление разных методов, при эвфемизации данных слов, прежде всего показывает отношение кыргызов к смерти и большое количество эвфемизаций слова «өлдү» (умер).

Ключевые слова: умер, эвфемизм, ушел с этого света, ушел в иной мир, отправился на тот свет.

In this article, objects of the euphemisms connected with the word "has died" in the Kyrgyz language were considered. Eufemization of the word "has died" holds a specific place among euphemisms. The use of different methods at an eufemization of these words, first of all shows the attitude of Kyrgyz to death and a large number of eufemization of the word "has died".

Key words: died, the euphemism, gone from this world, gone to the other world, went to the light.

Өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн ичинде «өлдү» сөзүнүн тергелиши өзгөчө орунда турат. Бул, баарыдан мурда, ушул сөздү тергөөдө ар түрдүү ык-амалдардын колдонулушунан, алар аркылуу кыргыз элинин өлүмгө болгон көз карашын кененирээк ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзөөрүнөн жана «өлдү» сөзүнүн тергөөлөрү башкаларга салыштырмалуу сан

жагынан көптүк кылаарынан көрүнөт. «Өлдү» сөзүнүн бүгүнкү күндө тергелишинин себеби психологиялык, адеп-аклактык жана эстетикалык жагдай-шарттар менен түшүндүрүлөт, кыскасы, аталган сөздүн тергелиши ички лингвистикалык эмес, экстралингвистикалык себеп-өбөлгөлөргө барып такалат. Булардын ар бирине кыскача токтоло кетели.

Жалпыбызга маалым, өлүм байыркы адамдар үчүн кандай сырдуу, табышмактуу болсо, бүгүнкү адамдар үчүн деле, негизинен, ошондой эле сырдуу, табышмактуу бойдон калууда. Дал ушул табышмактуулук, сырдуулук өзүнөн-өзү коркунучту жаратаары бышык. Арийне, бүгүнкү адамдар «өлдү» сөзүн тике айтып койсок, өлүмдү чакырып алабызбы деп коркушат деп айтууга болбойт, бирок бул сөздүн өзү эле адамда кандайдыр бир ички, табышмактуу коркунучтуу, заарканууну да пайда кылаарын гана албайбыз: «өлдү»сөзүн тикеден-тике атоодон адам негедир чочулап, өзүнөн-өзү эле зааркана берет, эмне үчүн мындай абалга туш болуп жатканын өзү да билбейт жана мунун себебин чечмелеп айтып бере албайт, муну биз «өлдү» сөзүнүн тергелишинин психологиялык шарты катары карасак болот. Бул-бир.

Экинчиден өлдү сөзүн тике айтуу сүйлөп жаткан адам үчүн кандай оор, ыңгайсыз болсо, аны тыңдап отурган адам, кеңири алганда, чөйрө үчүн да дал ошондой эле ыңгайсыз жана оор болуп саналат, демек, бул жерде өзү менен гана эмес, өзгөлөр менен да эсептешүү зарылчылдыгы туулат, башка адамдарды чөйрөнү аёо муктаждыгы жаралат, демек, «өлдү» сөзүнүн чөйрө тарабынан оор, осол жана оор кабыл алынышы түбү барып психо-адептүүлүк маселесине барып такалат, бул көбүнчө адеп-ахлактык өбөлгө деп аталып жүрөт.

Үчүнчүдөн, «эвфемизм ойдун андан аркы өнүгүшүн күчөтүп, жетер жерине жеткирип айтуу үчүн керек» (К. Асаналиев, Адабий айкаш, 87-б.) экендиги

¹ Умер - Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М., 1965.

да көңүл чордонунда турушу шарт. Арийне, оор, осол жана орой айтуудан качу көпчүлүк учурда башкы орунда тураарын танууга болбойт, бирок айрым учурда оозеки сүйлөшүүдө, өзгөчө көркөм стилде ойду элестүү, таамай берүү далалаты башкы орунга чыгып, адеп-ахлактык шарт-өбөлгөгө үстөмдүк кылаарын да атайы белгилей кетмекчибиз буга байланыштуу, эмоциялык стилистикалык же эстетикалык ойду курч, таамай берүү далалат-муктаждыгын «өлдү» сөзүнүн тергелишинин себеп-өбөлгөсү катары кароо абзел.

Жогоруда көрсөтүлгөн себеп-өбөлгөлөрдү бир-биринен ажыратып кароого болбойт, алардын ар бири өз-өзүнчө таасир этпейт, кыймылга келбейт, баары белгилүү бир деңгээлде жуурулушкан түрдө кыймылга келет, бирок конкреттүү жагдай-шарттарда бирөөсү үстөмдүк кылып кетери бышык. Булардын ичинен эстетикалык муктаждыктан жаралган тергөөлөр бөлүнүп турат, алардын айрымдары кайсы бир көркөм чыгармада жаралып, эл катмарына тарабай сиңбей бир гана автордун табылгасы бойдон калышы да ыктымал. Белгилей кете турган дагы бир нерсе бар. Биз өйдө жакта «өлдү» сөзүнүн тергелиш себептерин жалпылап гана көрсөттүк, т.а., орчундуу, чоң себептерин гана белгилеп өттүк. Бул себептердин катарына белгилүү бир контекст, конкреттүү кырдаал шарттар менен аныкталчу төмөнкүдөй майда себептер да бар; сүйлөөчү кимге кайрылып жатат (маркумдун кандай туугандарына ж.б.), (психологиялык кандай жагдай шартта сүйлөп жатат) кандай чөйрөдө (карапайым калк менен жолугушууда, атайын жыйында ж.б.), кандай формада (оозеки же жазма) кайрылып жатат ж.б. Айтор, конкреттүү бир кырдаал жана контекст аркылуу гана аныкталчу майда себеп-шарттар көп болот, аны так ачып берүү үчүн кептик кырдаалга жана контекстке кайрылууга туура келет.

Өйдө жакта белгилеп кеткенибиздей, «өлдү» сөзүнүн тергөөлөрү (булар тил илиминде синонимдер катары каралат) сан жагынан өтө көп жана алар колдонулуш чөйрөсү, стилдик боек-ыраңчасы жагынан өз ара айырмачылыкка ээ, биз дал ушул бөтөнчөлүк жөнүндө атайы сөз кылалы деп отурабыз. Анда адегенде «өлдү» сөзүнүн айрым тергөөлөрүн бере кетели: *өлдү*, дүйнөдөн кайтты, дүйнө салды, о дүйнө салды, каза тапты, курман болду, мерт кетти, каза болду, намыс болду, жарык дүйнө менен кош айтышты, жан берди, жаны чыкты, көз жумду, жан үздү, жан тапшырды, сапары карыды, тиги дүйнөгө көчтү, мүрт кетти, кайтыш болду, ажырап калдык, ээсине бердик, акка моюн сунду, аманатын алды, ажалы жетти, жаны жай алды, шейит кетти, жан таслим болду, кырсыктады, киши колдуу болду, жаннаты болду, узап кетти, келбес жайга кетти, түбөлүк уйку-сун уктады, кырчындай өмүрү кыйылды, тилеги кабыл болду, демин токтотту, дини бүттү, тили буулду, ээсине тапшырдык, жерге бердик, ичер суусу түгөндү, чырагы өчтү, сапары кабыл болду, ырыскысы түгөндү, жан кыйыптыр, окко учту, туйгуну колдон учту, көзү муз тартып агына айланып кетти, түбөлүк коштошту, канатынан кайрылды, кан жутту,

жер жазданды, жаздым болду, жүрүп кетти, күнүбүз өчтү, курман чапты, кырылды, өмүрүн кыйды, кара кагаз келди, арабызда жок, оор жоготуу болду, мыкаачылык менен өлтүргөн, мезгилсиз дүйнөдөн кайтты, акыретке узады, кыйылган өмүр, шум ажал алып кетти, казасы жетти, упат болду, башын жутту, тукумун курут кылды, жанын алды, көз жумду, жаны тынды, бек жатты, гүл куурады, бейишке кетти, көзүн тазалады, сөөгүн сөпөт кылды, канын ичти, жолу кайрылбас болуп түгөндү, опат болду, башы кетти, жексен кылат, канын төктү, көзү ачык кетти, ак өлүм болду, чарчап калды, учуп кетти, денеси суду, топурагы муздады.

Бүгүнкү күндүн көзү менен караганда, жогоруда келтирилген тергөөлөрдүн ичинен дүйнөдөн кайтты, каза болду, кайтыш болду, намыс болду, курман болду, шейит кетти сөз айкаштары өздөрүнүн колдонулуш чөйрөсү жана жыштыгы, стилдик боек-ыраңчасы боюнча өзгөчөлөнүп турат: Эрте шейит кеткен Эрденеден үрөн-бутак үрүлбөй, сонунан эч тукум ээрчибей калганы ырас... (А.Р.) Касымдын кара кагазы жарым ай мурун колхозго келген экен, Москвадан нары чабуулда, Ореховка денге кыштакта каза тааптыр. (Ч.А.) Мынакей эми, согушта жүрүп алда качан кабарсыз, дайынсыз кетип, курман болдуң. (Ч.А.) Кыргыз элине туу болчу нечен солкулдаган өрт жигиттер кан соргучтун огуна намыс болушту. (Б.М.)

Мисалдардагы дүйнөдөн кайтты тергөөсү өлүү, каза болуу маанисинде мурдатан бери эле колдонулуп келатат, бүгүнкү күндө ал башка тергөөлөрдөн маанисинин кеңдиги, стилдик жактан бейтараптуулугу менен айырмаланат, тактап айтканда, бул сөз айкашы оозеки жана китеп стилдеринде, китеп стилинин бардык түрлөрүндө (көркөм, илимий, публицистикалык жана расмий - иштиктүү) колдонула берет, ошондой эле кандай өлүм болбосун (өз ажалынан дүйнөдөн өтөбү, же киши колдуу болдубу, же жол кырсыгынанбы ж.б.) алардын баарына карата пайдаланылат; көңүл айтууда, аза сөздөрүндө (некролог) жана угузууда да көбүнчө ушул тергөө колдонулганын көрөбүз.

Жалпыга маалым, СССР учурундагы гезит беттеринде орун алган аза сөздөрү, көңүл айтуулары менен бүгүнкү күндөгү аза сөздөрү, көңүл айтууларынын ортосунда айырмачылык бар, ошол өзгөчөлүктүн бири катары бүгүнкү күндө аза сөздөрү менен көңүл айтуулардын эркинирээк экендигин белгилей кетсек болот. СССР учурунда аза сөздөрү да, көңүл айтуулар да тандалып гана берилчү, бүгүнкү күндө маркумдун тууган-туушкандары, жоро-жолдоштору өздөрү каалагандай бере алышат жана дүйнөдөн кайтты тергөөлөрүнөн өтө жакын турган синонимдеринин бири (дүйнөдөн өттү, дүйнө салды, о дүйнө салды, кайтыш болду) эркин колдоно беришет. Буга байланыштуу атайын туура айта кетчү бир жагдай бар: аза сөзүнө болобу же көңүл айтуулардабы баарында тең белгилүү бир ыраатты сактоо зарыл, айталы, жогорудагылардын ичинен дүйнөдөн өттү, кайтыш болду тергөөлөрүн тексттин ыргагына жараша дүйнөдөн кайтты тергөөнүн ордуна колдоно берсе

болот, ал эми дүнө салды, о дүйнө салды тергөөлөрүн колдонуу өздөрүнүн стилдик боекчосуна улам (бул тергөөлөрдө расмийдүүлүктүн белгиси байкалбайт, көбүнчө оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилдерде гана колдонулат) кополураак болуп саналат.

Каза болду тергөөсү деле «өлүм, ажал жетип, дүйнөдөн кайтыш» деген мааниде кыргыз тилинде мурдатан эле колдонулуп келгендигин төмөндөгү мисалдар ырастап турат: Жолдошторум жолдо каза болушту. (Баялинов). Атаң кечөө болуп өткөн согушта каза тапты. Жан бар жерде каза бар (макал) (КТТС, 428). Бул тергөөлөр катышкан сүйлөмдөргө жакшылап баам сала турган болсок, аталган тергөөдө стилдик жиктелүү мурдатан бери эле башталгандыган байкайбыз. Мисалы, жогорудагы биринчи, экинчи сүйлөмдөрдө маркумдар өз ажалынан кетпегендигин, ажалга кандайдыр бир жагдай, каргаша жана кырсык (ачкачылык, согуш) себеп болгондугун көрөбүз. Бүгүнкү күндө каза болду тергөөсү, негизинен, бардык стилдерде эле колдонулат, бирок маркумдун өз ажалынан кетпегендиги, ага кандайдыр бир нерсе себеп болгондугу жөнүндөгү маалыматты да кошо туюндурат, муну көбүнчө гезиттердеги аза сөзү менен көңүл айтуулардан дана байкайбыз. Мындай өзгөчөлүгүнө байланыштуу каза болду, каза тапты тергөөлөрү дүйнөдөн кайтты, кайтыш болду тергөөлөрүнө караганда эмоциялык-экспрессивдүүлүк жагынан таасирдүүрөөк келет. Эгер жогорудагыдай жиктелүү мындан ары да жүрө бере турган болсо, каза болду, каза тапты тергөөлөрү колдонулуш чөйрөсү жагынан чектелип, негизинен, өз ажалынан кетпегендерге карата гана колдонулуп калышы толук ыктымал.

Жогоруда талдоого алынган тергөөлөрдөн айырмаланып, курман болду тергөөлөрүнүн колдонулуш чөйрөсү бир кыйла чектелген, т.а., ал маркумдардын баарына карата эле колдонула бербейт, белгилүү бир максат, эл-журттун ж.б. камы үчүн жанын кыйып, өлүмгө баргандарга карата гана колдонулат жана көбүнчө оң эмоция-бааны туюндурат.

Бул жагынан алганда, аталган тергөө сөзү Улуу Ата Мекендик согушта жок болгондорго карата көп колдонулуп жүргөндүгүн атайы белгилей кеткибиз келет. Өз ажалынан кетпегендерди туюндурган тергөөлөргө намыт болду, шейит болду сөз айкаштары да кошулат, бирок булар өз ара бири-биринен айырмаланбай койбойт. Алсак, намыт болду тергөөсү аймактык жактан чектелип, негизинен, түштүк диалектиге таандык болуп саналат, ошондуктан ал сөз «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө (1969) да камтылган эмес, К.К. Юдахиндин сөздүгүндө гана мааниси төмөнкүдөй чечмеленген: «намыт, намыт ир.южн. 1. уничтоженный, погибший; намыт кыл - уничтожить, погубить; намыт бол – погибнуть»; 2. ущерб, вред» (КОС, 549) Чечмелөөдө көрүнүп тургандай, намыт болду белгилүү бир аймакта «жок болду», «каза болду» деген мааниси туюндурат да, негизинен, өз ажалынан көз жумгандарга карата айтылат. Муну түштүк диалектинин өкүлү, белгилүү сүрөткер Т.Касымбековдун чыгармаларынан алынган төмөнкү мисалдар да ырастайт: Эмне болот, эмне жок деп, эл жактан көңүл тынчыбай, намыт болгон жигиттерибизди жерге жашыра салып келе бердик.

Акырында дагы бир маселеге атайы токтоло кеткибиз келет: Кыргыз тилинде «өлдү» сөзү гана эмес, «өлтүрүп сал», «өлтүргөн», «өлтүрөт», деген өңдүү өлтүрүү же кимдир бирөө тарабынан өлтүрүлүү процесине байланышкан сөздөр да тергоого учурайт, ал этиштин үч чагын тен кучагына алат жана айрымдары жалпы тилдин экинчисине айланып, туруктуу колдонулуп кеткен: көзүн тазала, жайла, тынчытып кой, жаздым кыл, узатып кой ж.б.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф., «Мектеп» 1965.
2. Усубалиев Б.Ш. Эвфемизм жөнүндө. Кыргыз филологиясы жана филологдору. - Б., 2007.
3. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965.

Рецензент: к.филол.н., доцент Исмаилова Ж.Б.